

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К.Д. УШІНСЬКОГО

ГУССВ Андрій Ігоревич

УДК 159.923:316.647.5(043.3)

**ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ
ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Одеса - 2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Університеті менеджменту освіти АПН України.

Науковий керівник – доктор психологічних наук, професор
Лушин Павло Володимирович,
Університет менеджменту освіти АПН України,
завідувач кафедри педагогіки вищої школи
та прикладної психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Пов'якель Надія Іванівна
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри практичної психології та
психотерапії;

кандидат психологічних наук, доцент
Сергєєва Алла Володимирівна
Південноукраїнський національний педагогічний
Університет імені К. Д. Ушинського,
доцент кафедри загальної та диференціальної
психології

Захист відбудеться «11» грудня 2009 р. о 9 годині на засіданні
Спеціалізованої вченої ради Д 41.053.03 у Південноукраїнському національному
педагогічному університеті імені К. Д. Ушинського за адресою: 65020, м. Одеса,
вул.. Старопортофранківська, 26, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Південноукраїнського
національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського за адресою:
65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий « » листопада 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради

О. В. Кузнєцова

Підписано до друку 06. 11.2009 р. Формат А4
Ум. друк. арк. 0,9 Обл. вид. арк. 0,9.
Тираж 100. Зам.35.

Надруковано у поліграфічному
центрі «Успенський»
Свідоцтво № 2556000000046969 от 17.08.2006р.
м. Одеса, вул. Успенська, 36
тел.: 722 71 73

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Характерною ознакою нашого часу є постійне перебування людини у стані зовнішньої та внутрішньої невизначеності.

Такі умови життєдіяльності вимагають від особистості прояву психологічної гнучкості та витриманості, уміння приймати рішення в ситуаціях надлишкового або обмеженого доступу до інформації, застосування внутрішніх ресурсів для успішного функціонування в невизначених ситуаціях, здатності до повсякчасної особистісної трансформації та розвитку власної ідентичності.

У цьому аспекті особливого значення набувають наукові дослідження, пов'язані з проблематикою особистісного змінювання (О. Ф. Бондаренко, П. В. Лушин, С. Д. Максименко, Н. І. Пов'якель, О. П. Саннікова, Т. М. Титаренко, О. Я. Чебикін, Ю. М. Швалб, С. І. Яковенко, В. М. Ямницький). Одним з перспективних напрямків є вивчення взаємодії між толерантністю до невизначеності (С. Баднер, Д. Маклейн, Р. Нортон, І. Френкель-Брунsvік) та ідентичністю особистості (Е. Еріксон, Дж. Мід, Х. Теджфел, К. Уілбер, Е. Фромм, Е. Шостром, М. Яромовіц) на різних етапах розвитку останньої.

Проблема розвитку ідентичності особистості активно розробляється в сучасній зарубіжній (А. Ватерман, Е. Еріксон, Дж. Марсія, Дж. Мід, Х. Теджфел, Дж. Тернер) та пострадянській (Г. М. Андреева, С. А. Баклушинський, Є. П. Белинська, Д. О. Леонтьєв, В. С. Малахов, В. І. Павленко, А. В. Сергеева) психології. Розуміння ідентичності сягнуло рівня «базового поняття» в контексті теорії особистісного змінювання та екофасилітаційного підходу до надання психологічної допомоги (П. В. Лушин).

Вивченню толерантності до невизначеності на пострадянському просторі стали приділяти увагу лише в останні десять років (Е. Г. Луковицька, П. В. Лушин, Н. В. Шалаєв). У дослідженнях розглядаються, головним чином, теоретичні питання в контексті формування дивергентного мислення учнів старших класів (К. В. Дрязгунов), проблематики творчої обдарованості (Е. Л. Носенко, М. В. Шаповал) та креативності (К. Стойчева), ефективного консультування (Р. Кочунас), виховання толерантності (М. С. Міріманова, О. С. Обухов), адаптації вчених до соціальних змін (А. І. Приходько), дослідження художньої комунікації (Н. Ю. Белова) та інші. Зазначена проблематика також має багато спільного з вивченням ризику (В. А. Петровський, В. К. Калін).

При цьому уявлення про природу феномену толерантності до невизначеності, процес та механізми розвитку ідентичності залишаються доволі строкатими. Недостатньо вивченою є також проблема впливу толерантності до невизначеності на процес розвитку ідентичності, хоча саме механізм цієї взаємодії є в основі здатності особистості до повсякчасного змінення.

Актуальність та недостатня вивченість окресленої проблематики у теоретичному і практичному плані зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: «Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконувалась в межах наукової програми кафедри психології Університету менеджменту освіти АПН України «Психологічні засади стимулювання особистісного розвитку управлінських кадрів (в умовах системи післядипломної педагогічної освіти)» (номер державної реєстрації 0106U002456). Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти (протокол № 4 від 28 квітня 2004 р.) та заочною Радою з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 8 від 25 жовтня 2005 р.). Автором проводилось дослідження взаємозв'язку толерантності до невизначеності та розвитку ідентичності особистості.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження толерантності до невизначеності як однієї з детермінант особистісного змінювання, що розглядається як перехід до нової ідентичності.

Завдання дослідження:

1. Розкрити психологічний зміст толерантності до невизначеності як загальнопсихологічного феномену та здійснити теоретичний аналіз проблеми розвитку ідентичності особистості.

2. Обґрунтувати узагальнену теоретичну модель розвитку ідентичності, яка відображає особливості взаємодії між толерантністю до невизначеності та розвитком ідентичності особистості.

3. Розробити та перевірити на практиці психодіагностичний комплекс, спрямований на дослідження феномену толерантності до невизначеності та статусів розвитку ідентичності.

4. Дослідити характер взаємодії між толерантністю до невизначеності та ідентичністю особистості на різних етапах особистісного змінювання.

5. Розробити та апробувати програму розвитку толерантності до невизначеності в процесі особистісного змінювання.

Об'єкт дослідження: особистісне змінювання як перехід до нової ідентичності.

Предмет дослідження: взаємодія між толерантністю до невизначеності та розвитком ідентичності особистості.

Гіпотези:

1. Толерантність до невизначеності є однією з детермінант розвитку ідентичності особистості, що забезпечує особистісне змінювання.

2. Взаємодія між толерантністю до невизначеності та розвитком ідентичності відбувається за активної участі смислової сфери особистості.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: теорія формування та розвитку еґо-ідентичності Е. Еріксона, статусна модель формування ідентичності Дж. Марсія, діяльнісно-смисловий підхід (Б. С. Братусь, Д. О. Леонт'єв, О. М. Леонт'єв), теорія особистісного змінювання та екофасилітаційний підхід П. В. Лушина, системний підхід до вивчення психічних явищ (Л. С. Виготський, В. К. Калін, Б. Ф. Ломов, О. В. Петровський, В. Н. Садовський, Е. Г. Юдін), уявлення про генетико-моделюючий метод (Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко).

Для розв'язання поставлених завдань було застосовано комплекс теоретичних та емпіричних **методів дослідження:** загальнонаукові теоретичні методи (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення, моделювання); емпіричні методи (спостереження, тестування). Діагностика показників толерантності до невизначеності передбачала вимірювання таких її складових: емоційно-оцінної (методика «Толерантність до невизначеності», автор С. Баднер, в адаптації Г. У. Солдатової), діяльнісно-смислової («Шкала толерантності до невизначеності», автор Д. Маклейн, в адаптації Е. Г. Луковицької); вольової та поведінкової, когнітивної та ресурсної, неусвідомлювано-мотиваційної (методика «Особистісна готовність до змін», автори Ролнік, Хезер, Голд, Халл, в адаптації Н. О. Бажанової та Г. Л. Бардієр). Діагностика показників ідентичності особистості передбачала вимірювання таких складових феномену: змістовного наповнення конструкту (методика «Незавершені речення», автор Дж. Марсія – адаптація та модифікація О. А. Карабанова, В. Р. Орестова), емоційно-оцінної сфери (тест-опитувальник самоставлення В. В. Століна та С. Р. Пантелеєва), сфери ресурсів та механізмів функціонування (методика «Особистісна готовність до змін», автори Ролнік, Хезер, Голд, Халл, в адаптації Н. О. Бажанової та Г. Л. Бардієр) та смислової сфери («Тест смисложиттєвих орієнтацій», автор Д. О. Леонт'єв).

Статистичний аналіз даних (описова статистика, t-критерій Ст'юдента, кореляційний та факторний аналіз) включав обробку матеріалів дослідження за допомогою комп'ютерної статистичної програми SPSS v.14.0 for Windows.

Дослідження проводилося протягом 2006-2008 років на базі Одеського інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (МАУП). Загальна кількість вибірки становила 154 особи віком від 17 до 18 років.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження:

- *уперше* з опорою на методологічні принципи вітчизняної науки *розкрито* загальнопсихологічний зміст толерантності до невизначеності як інтегральної характеристики особистості, що дозволяє витримувати кризові прояви, пов'язані з процесом переходу до нової ідентичності; *розроблено* теоретичну модель

процесу розвитку ідентичності, яка узагальнює погляди екофасилітаційного, діяльнісно-сміслового та психодинамічного підходів; *описано* стани системи «толерантність до невизначеності - ідентичність» на різних етапах особистісного змінювання, загальними тенденціями цієї динаміки є: поступове ускладнення системи взаємозв'язків між конструктами, зростання ступеня інтегрованості кожного з них та диференціація залежно від наявності кризи ідентичності; *доведено*, що толерантність до невизначеності є важливим чинником розвитку ідентичності особистості; *встановлено* специфіку впливу толерантності до невизначеності на різних етапах розвитку ідентичності особистості, надано змістовну характеристику цих етапів;

- *доповнено та розширено* уявлення про чинники формування й розвитку ідентичності та механізми особистісного змінення; *поглиблено* наукове знання про феномен толерантності до невизначеності та його роль у процесі розвитку особистості;

- *дістало подальшого розвитку* уявлення про значення смислової сфери в розвитку ідентичності особистості.

Практичне значення отриманих результатів. Розроблено, теоретично обґрунтовано та випробувано психодіагностичний комплекс, спрямований на дослідження толерантності до невизначеності та ідентичності особистості. На основі результатів дослідження розроблено та апробовано тренінг «Практикуючий житель планети Земля, або життя без гарантій» (Толерантність до невизначеності як базова умова виживання сучасної особистості), призначений для розвитку толерантності до невизначеності.

Сукупність результатів емпіричної частини роботи вказує на можливість застосування отриманих результатів для укладення програм фахової підготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів, діяльність яких пов'язана з високим рівнем невизначеності професійного середовища (медичні працівники, психологи, конфліктологи, менеджери та ін.).

Результати теоретико-емпіричного дослідження застосовуються при викладанні навчальних курсів з психології в Одеському інституті Міжрегіональної Академії управління персоналом (МАУП) (довідка № 245 від 02.12.2008р.). Розроблений та апробований тренінг включений до програми підготовки співробітників та волонтерів громадських організацій «Одеська обласна група медіації» (довідка №36 від 16.10.2008 р.) та «Здорове майбутнє» (довідка № 27 від 13.10.2008 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження доповідалися та обговорювалися на Міжнародних науково-практичних конференціях: «Проблеми правової соціалізації молоді в сучасних умовах розвитку українського суспільства» (Одеса, 2006), «Генеza буття особистості» (Київ, 2006), «Психологічна безпека та адаптація особистості»

(Дніпропетровськ, 2007), «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Київ, 2007), «Методологія та технології практичної психології в системі вищої освіти» (Київ, 2007), «Актуальні проблеми психології толерантності у XXI столітті» (Луцьк, 2008), а також на Третій Всеросійській науково-практичній конференції з екзистенціальної психології (Москва, 2007), Другій Всеросійській конференції телефонів довіри «Рубікони дитинства. Перехідні стани та екстремальні ситуації» (Череповець, 2008). Результати дослідження доповідалися, обговорювалися та отримали схвалення на засіданнях кафедри психології та кафедри педагогіки вищої школи та прикладної психології Університету менеджменту освіти АПН України (2005-2009), а також на науково-методологічному психологічному семінарі у Південноукраїнському національному педагогічному університеті ім. К.Д. Ушинського (2009).

Публікації. Основний зміст і результати роботи відображено в 11-ти одноосібних публікаціях, 9 з яких надруковано у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного з розділів, загальних висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 233 сторінки. Основний зміст викладено на 178 сторінках. Робота містить 26 таблиць та 4 малюнки, 4 додатки на 34 сторінках. Список використаних джерел налічує 192 найменування, з них 47 іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, окреслено об'єкт, предмет, мету та завдання роботи, сформульовано основні гіпотези, визначено методологічну основу та методи дослідження, наукову новизну, теоретичне та практичне значення, наведено відомості про апробацію, впровадження та публікації результатів дослідження; описано структуру дисертації.

У **першому розділі** «Теоретико-методологічні основи дослідження толерантності до невизначеності як чинника розвитку ідентичності» головна увага була приділена теоретичному аналізу феноменологічної природи толерантності до невизначеності (надалі ТН) представниками пострадянської та західної наукових шкіл, історичному огляду наукових праць та головних напрямків дослідження цього феномену, узагальненню результатів, а також аналізу сучасних уявлень про феномен ідентичності особистості та процес його розвитку. На цій основі теоретично обґрунтовано експериментальну модель дослідження ролі ТН у процесі розвитку ідентичності особистості.

В історії дослідження феномену ТН можна виокремити чотири напрямки: а) дослідження психологічних властивостей толерантної та інтолерантної до невизначеності особистості (С. Баднер, С. Бочнер, Д. Маклейн, Г. Хофстеде та

ін.); б) дослідження взаємодії ТН з різними психологічними конструктами (К. Віттенберг, Д. Норкросс, К. Стойчева та ін.); в) дослідження різноманітних аспектів власне самого феномену ТН (В. П. Зінченко, Ф. Клампітт, О. Г. Луковицька, П. В. Лушин, В. ля Росо, М. Уільямс та ін.); г) дослідження причин виникнення різних видів ситуації невизначеності у зв'язку зі способами її «опанування/толерування» (С. Баднер, Й. Віссер, Х. Кроне, Р. Нортон, У. Оуена, Р. Свіні, Н. Хабер та ін.).

Аналіз стану дослідження психологічної сутності феномену ТН продемонстрував, що його розуміють як: індивідуальну (особистісну) змінну (І. Френкель-Брунsvік); індивідуальну схильність (С. Баднер); здібність, що має відношення до когнітивної та емоційно-вольової сфери особистості (Р. Халлмен); тенденцію сприймання (Р. Нортон); культуральну складову (Г. Хофстеде); розбіжність реакцій (Д. Маклейн); характеристику індивідуальної саморегуляції (К. Стойчева); різновид когнітивного стилю (А. Колмен, М. А. Холодна); «внутрішню» толерантність (М. С. Міріманова та А. С. Обухов); соціально-психологічну установку (О. Г. Луковицька); особистісну характеристику, що виявляється у здатності переносити ситуації невизначеності (П. В. Лушин). Аналіз феномену ТН в останньому аспекті вказує на необхідність його вивчення у зв'язку з процесами особистісного змінення (набуття нової ідентичності), що супроводжуються ситуаціями невизначеності.

Системний аналіз сучасних уявлень про ідентичність особистості та процес її розвитку, викладених у роботах Г. М. Андреевої, С. А. Баклушинського, Є. П. Белинської, В. С. Малахова, Д. О. Леонт'єва, П. В. Лушина, В. І. Павленко та ін., продемонстрував відсутність єдності у поглядах як на природу, так і на механізми розвитку феномену. Проте нами було виявлено збіжність ключових положень щодо цих питань в екофасилітаційному (П. В. Лушин), психодинамічному (Е. Еріксон, Дж. Марсія) та діяльнісно-смісловому (Д. О. Леонт'єв) напрямках дослідження. Спільними для них є: а) визнання смислової природи ідентичності та смислових причин формування кризових станів; б) розуміння кризового стану як необхідної умови розвитку ідентичності, в) визнання утворення *ситуації невизначеності* під час розгортання кризи та г) важливого значення ТН для виходу з кризи.

Таким чином, результати теоретичного аналізу дозволяють сформулювати ряд положень, що визначають основу цього дослідження.

Ґрунтуючись на представлених положеннях, *толерантність до невизначеності* можна розглядати як властивість особистості, яка дозволяє витримувати кризові прояви, пов'язані з невизначеністю смислових підвалин власного буття, що виникають під час переходу до нової ідентичності.

Такий функціональний прояв ТН зумовлює її роль як важливого чинника розвитку ідентичності особистості.

Складний характер взаємодії феноменів ТН та ідентичності визначається багаторівневою та багатовимірною організацією цих особистісних конструктів, що можуть бути віднесені до розряду інтегральних характеристик особистості (за критеріями, запропонованими Л. М. Мітіною). Саме це визначає неоднозначний характер взаємозв'язків між окремими компонентами обох конструктів.

З опорою на висловлені теоретичні положення було побудовано відповідну теоретичну модель розвитку ідентичності, яка враховує дві форми особистісної зміни (набуття нової ідентичності): *зміна-розвиток* (поступове створення певної конфігурації ідентичності) та *зміна-перехід* (перехід до нової ідентичності за принципом одномоментної зміни (метаморфози) (за П. В. Лушиним). Вони не є протилежними за своєю суттю, але можуть співіснувати в межах розгортання єдиного процесу розвитку ідентичності.

Дослідження характеру взаємодії між ТН та ідентичністю в процесі її розвитку доцільно здійснювати на основі інтеграції положень, сформульованих в екофасилітаційному (П. В. Лушин), психодинамічному (Е. Еріксон, Дж. Марсія) та діяльнісно-смысловому (Д. О. Леонтьєв) теоретичних напрямках, що в межах нашого дослідження можуть бути розглянуті як взаємодоповнюючі.

Проаналізувавши з цих позицій запропоновану Дж. Марсія статусну модель сформованості ідентичності (дифузна, визначена наперед, мораторію, досягнута), було зроблено висновок, що кожен із зазначених статусів ідентичності може бути розглянутий: а) у логіці психодинамічного підходу як стадія розвитку ідентичності, яка має власні характерні особливості та невизначену тривалість; б) в екофасилітаційній та діяльнісно-смысловій парадигмах як опис якісного стану системи «ТН – ідентичність». Статус мораторію при цьому може бути представлений як такий, що відображає перехідний стан ідентичності, в якому відбувається її взаємодія з ТН у логіці зміни-переходу, за П.В. Лушиним.

У **другому розділі** «Емпіричне вивчення впливу толерантності до невизначеності на розвиток ідентичності особистості» проведено аналіз методик та методичних підходів до вимірювання ТН, висвітлено питання організації дослідження, адаптації методичного інструментарію, розроблено психодіагностичний комплекс, спрямований на дослідження ТН та статусів розвитку ідентичності особистості, досліджено вплив ТН на процес розвитку ідентичності особистості.

Відсутність єдиних поглядів на проблему вимірювання ТН обумовила необхідність укладення власного психодіагностичного комплексу. Узагальнення даних про феноменологічні прояви ТН дозволило нам сформулювати уявлення про компонентний склад цього феномену та виокремити такі його складові: емоційно-оцінну (ставлення до факту перебування у невизначеній ситуації як до

виклику чи невідвортної необхідності, або як до загрози, у поєднанні з відповідним емоційним реагуванням), діяльнісно-сміслову (усвідомлення сутності ТН), вольову (здатність до прийняття рішень в умовах внутрішньої чи зовнішньої невизначеності), поведінкову (певний тип поведінкового реагування на ситуацію невизначеності), когнітивну (обробка інформації та розв'язання проблем), ресурсну (пошук джерел інформації) та неусвідомлювано-мотиваційну (потяг до перебування у невизначених ситуаціях), які вимірювались за допомогою запропонованого комплексу методик.

Також було створено психодіагностичний комплекс, який включав у себе вимірювання таких складових (компонентів) ідентичності: змістовне наповнення феномену (засвоєні соціальні ролі, потреби, цінності, переконання, відповідно до уявлення про статуси та рівні сформованості феномену); ресурси та механізми функціонування (енергійність, витривалість, підвищений життєвий тонус, оптимізм, упевненість, побудова життєвих планів на основі почуття безперервності у часі, почуття власної компетентності у вирішенні життєвих завдань), емоційно-оцінна сфера (інтегральне почуття «за» чи «проти» власного «Я», самоповага, очікування позитивного ставлення інших людей до себе).

Вибірка була сформована зі студентів 17-18 років, оскільки на цей віковий період припадає «пік» формування ідентичності, за теорією Е. Еріксона. Окрім того ситуація невизначеності для цієї групи осіб посилюється через кризові явища, що обумовлені віковими та соціальними закономірностями розвитку особистості (Г. А. Осіпова; К. М. Поліванова), а також кризою вибору професії (Е. Е. Симанюк).

Емпірична частина дослідження складалася з двох етапів.

Перший етап передбачав перевірку дібраних комплексів вимірювання феноменів ТН та статусів ідентичності на предмет відповідності поставленим завданням, а також дослідження взаємозв'язків між ТН, ідентичністю та показниками смислової сфери для перевірки гіпотези про активне залучення смислової сфери особистості до взаємодії між ТН та розвитком ідентичності. Задля цього було проведено аналіз первинних статистик, а також кореляційний та факторний аналізи показників.

Аналіз первинних описових статистик і порівняння отриманих значень з даними тестових норм свідчать про те, що досліджуваним у цілому властивий високий рівень сформованості ідентичності, проте структура її є мозаїчною. Так, високий рівень показників самоствалення та самоповаги поєднується з низькими рівнями показників оптимізму, пристрасності та впевненості, що може бути проінтерпретоване як свідчення наявності у досліджуваних психологічного напруження, причиною якого може бути кризовий стан ідентичності.

Результати кореляційного та факторного аналізів свідчать, що запропонований нами психодіагностичний комплекс вимірювання ТН та статусів

ідентичності є таким, що відповідає цілям та завданням нашого дослідження. Отримані результати також продемонстрували наявність «щільної» системи взаємозв'язків між показниками смислової сфери і складовими ТН та ідентичності ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$), що підтвердило важливу роль смислових показників у взаємодії цих феноменів.

Головним завданням *другого етапу* емпіричного дослідження було вивчення ролі ТН у розвитку ідентичності. З цією метою проведено: 1) аналіз рівнів прояву складових феномену ТН та ідентичності на різних етапах розвитку останньої; 2) аналіз системи взаємозв'язків між внутрішніми компонентами ТН та ідентичності; 3) аналіз системи взаємозв'язків між конструктами ТН та ідентичності на кожному з якісних етапів/станів/статусів розвитку ідентичності; 4) аналіз загальної динаміки взаємодії ТН та ідентичності на різних послідовних етапах (статусах) розвитку ідентичності особистості.

У відповідності до розробленої моделі та згідно з даними, отриманими за методикою «Незавершені речення» Дж. Марсія, було проведено поділ учасників вибірки за статусами сформованості професійної ідентичності. Учасники вибірки розподілились таким чином: дифузна ідентичність – 12 осіб, ідентичність, визначена наперед – 35 осіб, мораторій – 36 осіб, досягнута ідентичність – 71 особа.

Порівняльний аналіз показників ТН із застосуванням t-критерію Стьюдента для незалежних вибірок у виокремлених по статусах групах продемонстрував відсутність статистично значущих відмінностей. Це дозволило зробити висновок, що рівень прояву складових ТН не впливає на належність людини до певного статусу сформованості ідентичності.

Аналіз середніх показників компонентів ідентичності, притаманних представникам різних статусів, показав, що у представників статусу мораторію є зниженими показники впевненості, самоповаги та осмисленості життя, а у представників дифузного статусу – загальної ідентичності, пристрасності та здатності до контролю власного життя. Ці дані підтверджують наявність кризових проявів у представників цих двох статусів.

Характер взаємозв'язків між ТН, ідентичністю та показниками смислової сфери для різних статусів ідентичності, встановлений на основі кореляційного та факторного аналізу, визначається наступними ознаками (див. табл.1).

«Дифузний статус» - феномени ТН та ідентичності представлені в процесі взаємодії окремими складовими та мають слабо розвинуту внутрішню структуру взаємозв'язків, яка не набуває якісних ознак єдиної системи, що, на нашу думку, є проявом переваги специфіки кожного з компонентів цих феноменів над їх системними властивостями. Слід особливо наголосити на великому значенні показників емоційно-оцінної, ресурсної та неусвідомлювано-мотиваційної сфер ідентичності на тлі відсутності сталої структури змістовного

наповнення конструкту, що виявляється в емоційній нестабільності (емоційному напруженні), характерній для представників дифузного статусу; структура взаємозв'язків також

відображає наявність кризових проявів як в системі «ТН - ідентичність», так і окремо у кожному з конструктів.

«Визначений наперед статус» - феномен ТН на цьому етапі має слабо розвинуту внутрішню систему взаємозв'язків; ідентичність набуває ознак єдності, що виявляється у складній системі внутрішніх взаємозв'язків; сфера смислоутворення відіграє важливу роль у процесі взаємодії елементів ТН та ідентичності; найбільш активна взаємодія між конструктами ТН та ідентичності відбувається в емоційно-оцінній, діяльнісно-смисловій та ресурсній сферах.

«Статус мораторію» - ідентичність має розгалужену внутрішню систему взаємозв'язків, яка репрезентує напружену роботу з переходу до нового якісного стану феномену (утворення нової конфігурації ідентичності), сфера смислоутворення активно залучається до процесу взаємодії з компонентами ідентичності, водночас взаємозв'язки з ТН у неї практично відсутні; система взаємозв'язків усередині конструкту ТН указує на кризовий стан феномену; різке зменшення взаємозв'язків між складовими ТН та ідентичності підтверджує утворення ситуації невизначеності, пов'язаної з руйнуванням старої системи смислів (старої конфігурації ідентичності), що є проявом кризового стану системи «ТН - ідентичність» та відповідає етапу «нелокалізованості або передтравми», за П. В. Лушиним; наявність кількох взаємозв'язків між ТН та ідентичністю у емоційно-оцінній та поведінковій сферах відображає стан простору взаємодії між цими конструктами, в якому феномен ТН постає основою для забезпечення «парадоксального контролю (контролю через просту присутність у ситуації)» (за П. В. Лушиним).

«Статус досягнутої ідентичності» - наявна «щільна» внутрішня та зовнішня система взаємозв'язків між складовими ТН та ідентичності, характер якої дозволяє стверджувати, що ці феномени набувають повноцінних ознак інтегральних характеристик особистості; тісний взаємозв'язок елементів обох конструктів з показниками осмисленості життя підтверджує важливість смислової сфери у процесі взаємодії ТН та ідентичності; основними компонентами ТН, що взаємодіють, за отриманими даними, практично з усіма складовими ідентичності, є показники діяльнісно-смиислової, мотиваційної, когнітивної та ресурсної сфери.

Результати аналізу взаємодії конструктів ТН та ідентичності на різних етапах розвитку останньої дозволяють виокремити декілька наскрізних тенденцій розвитку системи «ТН - ідентичність».

По-перше, чітко простежується поступове ускладнення (від дифузного статусу до статусу досягнутої ідентичності) системи взаємозв'язків між

конструктами ТН та ідентичності. Цей процес охоплює як зовнішню систему взаємозв'язків між конструктами, так і внутрішню систему взаємозв'язків між компонентами самого конструкту. Характер цих взаємозв'язків відображає поступове удосконалення як взаємодії між конструктами ТН та ідентичності, так і якісних аспектів кожного з них. По-друге, загальна логіка цього удосконалення рухається від того, що кожен з конструктів, розпочинаючи власне функціонування в межах дифузного статусу як набір окремих якостей особистості, поступово (у більш розвинутих статусах) набуває ознак інтегральної характеристики. По-третє, кожен з етапів взаємодії ТН та ідентичності має власні якісні відмінності. По-четверте, встановлено загальні риси у системі зв'язків «ТН - ідентичність» двох безкризових статусів ідентичності (визначеного наперед та досягнутого), а також двох кризових статусів (дифузного та мораторію). Для перших принциповою ознакою є стала внутрішня структура ідентичності, активна взаємодія між складовими ТН та ідентичності у діяльнісно-смісловій сфері та залучення до цієї взаємодії усіх компонентів обох конструктів. Для других, кризових, станів (дифузного та мораторію) характерними є кризові прояви всередині обох конструктів (ТН та ідентичності) та взаємодія між ними переважно в емоційно-оцінній сфері.

Виявлені закономірності взаємодії між ТН та ідентичністю були покладені в основу розробленої нами програми розвитку ТН в умовах особистісного змінення.

Третій розділ «Апробація програми розвитку толерантності до невизначеності в умовах особистісного змінення» присвячений обґрунтуванню, створенню та апробації тренінгу ТН, а також опису та аналізу результатів, отриманих під час його проведення.

Тренінг був побудований у формі серії занять. В основу їх програми було покладено: принципи екофасилітаційної взаємодії П. В. Лушина; елементи програми тренінгу щодо розвитку життєстійкості С. Мадді; принципи технології «Відкритий простір» Х. Оуена; розроблені нами прийоми групової роботи з ідентичністю осіб з остаточними явищами ДЦП; вправи, розроблені нами для музикотерапевтичних занять з особами, що перебувають у місцях позбавлення волі; авторський набір моделюючих невизначену ситуацію вправ та завдань. В основу тренінгової взаємодії було покладено прийоми моделювання невизначених ситуацій та вправи, спрямовані на усвідомлення власних моделей поведінки у невизначених, кризових ситуаціях.

Експериментальну групу склали 27 осіб, що брали участь у тренінгових заняттях. До складу контрольної групи увійшли 30 осіб. Учасники експериментальної групи були поділені на дві підгрупи, відповідно 12 та 15 осіб, заняття з якими проводились окремо. Усього було проведено три восьмигодинних блоки занять з кожною підгрупою.

Перший блок занять був присвячений роботі з різноманітними аспектами розуміння невизначеності та усвідомлення досвіду перебування у невизначених ситуаціях. Задля створення та підтримки у групі невизначеної атмосфери використовувались імпровізаційні вправи з арсеналу музикотерапії.

Другий блок занять був спрямований на моделювання різноманітних за причинами виникнення ситуацій невизначеності для напрацювання власних стратегій поведінки у цих ситуаціях.

Третій блок занять склали вправи, спрямовані на розвиток спонтанності у поведінці, емоційних реакцій та тілесних рухів, а також вправи, спрямовані на гумористичне переосмислення проблем, що виникають у кризових ситуаціях, пов'язаних з невизначеністю.

Для з'ясування ефективності тренінгу застосовувався порівняльний аналіз даних за допомогою t-критерію Стьюдента для незалежних вибірок, кореляційний аналіз та данні самозвітів.

У представників експериментальної вибірки, порівняно з контрольною групою, зафіксовано статистично значущі зміни у показниках когнітивної та ресурсної складової ТН, ускладнення системи кореляційних взаємозв'язків між ТН та ідентичністю, а також всередині самого конструкту ТН. Під час тренінгу учасниками було визначено суб'єктивні причини виникнення ситуацій невизначеності, власне ставлення до таких ситуацій, можливі варіанти самопочуття, а також типові моделі поведінки у таких ситуаціях. Дані самозвітів засвідчили, що в учасників тренінгу значно розширилися уявлення про власні ресурси щодо перебування у невизначених ситуаціях та можливі стратегії їх опанування/толерування.

Таким чином, було доведено, що програма, змістовне наповнення та форма проведення запропонованих тренінгових занять були адекватними поставленим завданням.

Слід також зазначити, що розробка прийомів та методів з формування та розвитку такої складної системної якості особистості, як ТН, знаходиться на початковому рівні та потребує подальшого вдосконалення.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження проблеми впливу толерантності до невизначеності на розвиток ідентичності особистості, що передбачало уточнення змісту феномену толерантності до невизначеності, розкриття його функцій у процесі становлення нової ідентичності особистості, визначення характеру взаємодії між толерантністю до невизначеності та ідентичністю особистості на різних етапах особистісного змінювання, розробку тренінгу толерантності до невизначеності.

За результатами проведеного дослідження можна констатувати:

1. Встановлено, що толерантність до невизначеності є властивістю особистості, яка дозволяє їй витримувати пов'язані з невизначеністю смислових підвалин власного буття кризові прояви, що виникають під час переходу до нової ідентичності. Толерантність до невизначеності є багаторівневим та багатовимірним особистісним конструктом, який може бути віднесений до інтегральних характеристик особистості.

2. Побудовано узагальнену теоретичну модель процесу розвитку ідентичності, що враховує співіснування двох форм переходу до нової ідентичності – зміни-розвитку та зміни-переходу. В основу моделі покладено виявлену збіжність ключових положень щодо розуміння природи ідентичності та механізмів її розвитку в екофасилітаційному, психодинамічному та діяльнісно-смысловому підходах, яка полягає у визнанні смислової природи ідентичності, спільному розумінні важливого значення для формування ідентичності факту проходження кризового стану та наявності при цьому ситуації невизначеності.

3. Розроблено психодіагностичний комплекс, спрямований на вимірювання феномену толерантності до невизначеності та статусів розвитку ідентичності особистості. При цьому встановлено, що спеціалізовані методики вимірювання толерантності до невизначеності є чутливими до емоційно-оцінної складової феноменологічного поля (методики «Толерантність до невизначеності» С. Баднера та шкала «Толерантність до двозначності» з методики «Особистісна готовність до змін» Ролніка, Хезера, Голда та Халла) та діялісно-смысловій (шкала толерантності до невизначеності Д. Маклейна).

4. Результати кореляційного та факторного аналізу продемонстрували наскрізну тенденцію розвитку системи «ТН – ідентичність», яка полягає у поступовому, від статусу до статусу, ускладненні системи взаємозв'язків між конструктами толерантності до невизначеності та ідентичності, що відображає суттєві якісні відмінності у взаємодії цих конструктів на кожному з етапів розвитку ідентичності. Так, для двох безкризових статусів ідентичності (визначеного наперед та досягнутого) характерними є: стала внутрішня структура ідентичності; активна взаємодія між толерантністю до невизначеності та ідентичністю у діялісно-смысловій сфері, участь у цій взаємодії усіх компонентів обох конструктів; для двох кризових статусів (дифузного та мораторію) – кризові прояви всередині обох конструктів та взаємодія між ними переважно в емоційно-оцінній сфері. Таким чином, теоретично обґрунтовано і емпірично доведено, що толерантність до невизначеності є важливим чинником розвитку ідентичності особистості.

5. Емпірично підтверджено декілька теоретичних положень екофасилітаційного підходу, зокрема: а) толерантність до невизначеності у кризовому періоді розвитку ідентичності (статус мораторію) відіграє роль інстанції, що забезпечує феномен парадоксального контролю, або «контролю

через просту присутність у ситуації»; б) смислове поле виступає як ресурс формування ідентичності; в) всередині змістовного (смислового) наповнення досягнутої ідентичності виникають кризові явища, пов'язані з процесами набуття «прозорості» навколишнім середовищем та втратою смислових підвалин буття особистості. Також конкретизовано уявлення про причини виникнення у кризовому періоді розвитку нової ідентичності (статус мораторію) ситуації невизначеності, що зумовлено, згідно з отриманими нами даними, різким зменшенням взаємозв'язків між конструктами толерантності до невизначеності та ідентичності, тобто розбалансуванням у системі «ТН - ідентичність».

6. Доведено активне залучення смислової сфери до взаємодії між толерантністю до невизначеності та розвитком ідентичності, що підтверджено «щільністю» системи взаємозв'язків між показниками смислової сфери та складовими обох конструктів на кожному з досліджених етапів їхньої взаємодії.

7. Результати апробації програми розвитку толерантності до невизначеності довели її ефективність, про що свідчить зростання показників когнітивної та ресурсної складової толерантності до невизначеності, а також встановлені якісні зміни у системі взаємозв'язків, як між складовими самої толерантності до невизначеності, так між нею та ідентичністю. Водночас не вдалося досягти значущих змін в усіх складових толерантності до невизначеності. Таким чином, програма тренінгу потребує подальшого удосконалення для поглиблення впливу на усі складові феномену.

Проведене дослідження не охоплює всього кола проблем, пов'язаних з вивченням впливу толерантності до невизначеності на розвиток ідентичності особистості. Перспективи подальшого дослідження вбачаються у розширенні наукових уявлень про сутність цих феноменів, а також у подальшому розкритті механізмів їх функціонування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНО У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Гусев А. И. Проблематика научной классификации толерантности к неопределенности / А. И. Гусев // Наука і освіта. – 2005. – № 5 – 6. – С. 42 – 45.
2. Гусев А. И. К вопросу о видах толерантности к неопределенности / А. И. Гусев // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. - К. : Міленіум, 2006. – Вип. 30. – С. 54 – 63.
3. Гусев А. И. К проблеме измерения толерантности к неопределенности / А. И. Гусев // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. - № 1 – С.21 – 28.
4. Гусев А. І. До проблеми формування та розвитку толерантності до невизначеності / А. І. Гусев // Науковий часопис Національного педагогічного

університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 12, Психологічні науки. – К., 2007. - № 17 (41), ч. 1. – С. 165 – 170.

5. Гусев А. І. Проблематика толерантності до невизначеності в аспекті розвитку ідентичності особистості / А. І. Гусев // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2007. – Т. 9, ч. 2. – С. 93 – 99.

6. Гусев А.И. Развитие социальной и личностной идентичности лиц с остаточными явлениями ДЦП / А. И. Гусев // Актуальні проблеми психології. Т.3: Консультативна психологія і психотерапія : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Ніжин : МІЛАНІК, 2007. – Вип. 4. – С. 132 – 139.

7. Гусев А. И. Толерантность к неопределенности : проблематика исследований / А. И. Гусев // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 8 – С. 75 – 80.

8. Гусев А. І. Практичні аспекти формування та розвитку толерантності до невизначеності / А. І. Гусев // Психологічні перспективи. – 2008. – Вип. 11. – С. 58 – 70.

9. Гусев А. І. До питання побудови експериментальної моделі вимірювання феномену толерантності до невизначеності / А. І. Гусев // Наукові праці МАУП. – К., 2008. – Вип. 2 (18). – С. 257 – 262.

10. Гусев А. І. До питання розуміння природи феномену ідентичності та механізмів його розвитку у поглядах представників психодинамічного, діяльнісно-сміслового та екофасилітаційного напрямків дослідження / А. І. Гусев // Україна в Європі (ювілейний вип. наук. праць до 10-річчя Одеського інституту МАУП). – Одеса : Неогоціант, 2008. – С. 285 – 293.

11. Гусев А. І. До питання смислової природи феномену ідентичності особистості / А.І. Гусев: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції [«Психологічна безпека та адаптація особистості»] (Дніпропетровськ, 7 – 8 листопада 2007 р.) / М-во освіти та науки України, Дніпропетровський гуманітарний ун-т, Всеукраїнська громадська організація «Спілка захисту сім'ї та особистості». – Дніпропетровськ, 2007. – С. 23 – 31.

АНОТАЦІЯ

Гусев А. І. Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 - загальна психологія, історія психології. - Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д.Ушинського, Одеса, 2009.

Дисертацію присвячено дослідженню впливу толерантності до невизначеності на розвиток ідентичності особистості.

У роботі розкрито загальнопсихологічний зміст толерантності до невизначеності як інтегральної характеристики особистості та розроблено теоретичну модель розвитку ідентичності, яка об'єднує погляди екофасилітаційного, діяльнісно-сміслового та психодинамічного підходів.

Теоретично обґрунтовано та емпірично доведено, що толерантність до невизначеності є важливим чинником процесу розвитку ідентичності особистості. Продемонстровано, що смислова сфера особистості є активно залученою до процесу взаємодії між толерантністю до невизначеності та розвитком ідентичності. Отримано дані про динаміку змін та специфіку взаємозв'язків толерантності до невизначеності та ідентичності на різних етапах її розвитку.

Розроблено та апробовано авторський психодіагностичний комплекс для вимірювання феноменів толерантності до невизначеності та ідентичності. Успішно проведено апробацію тренінгу, спрямованого на розвиток толерантності до невизначеності.

Ключові слова: толерантність до невизначеності, розвиток ідентичності особистості, екофасилітаційний підхід, особистісне змінювання.

АННОТАЦИЯ

Гусев А. И. Толерантность к неопределенности как фактор развития идентичности личности. - Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.01 - общая психология, история психологии. Южноукраинский национальный педагогический университет им. К. Д. Ушинского. - Одесса, 2009.

Диссертация посвящена исследованию влияния толерантности к неопределенности на развитие идентичности личности.

В работе раскрыто общепсихологическое содержание толерантности к неопределенности как интегральной характеристики личности, а также разработана теоретическая модель развития идентичности, объединяющая взгляды на этот процесс в экофасилитационном, психодинамическом и деятельностно-смысловом подходах. При этом под толерантностью к неопределенности понимается свойство личности, позволяющее ей выдерживать возникающие в процессе перехода к новой идентичности кризисные проявления, обусловленные неопределенностью смысловых оснований собственного существования.

Доказано, что толерантность к неопределенности является важным фактором развития идентичности личности. Это подтверждается наличием

сквозных тенденций развития системы «толерантность к неопределенности - идентичность», заключающихся в: постепенном, от статуса к статусу (согласно модели формирования идентичности Дж. Марсиа), усложнении системы взаимосвязей между конструктами, возрастании степени интегрированности каждого из них и дифференциации в зависимости от наличия кризиса идентичности.

Доказано, что смысловая сфера активно включена в процесс взаимодействия толерантности к неопределенности и развития идентичности, что подтверждается наличием смысловых компонентов в обоих конструктах, а также наличием «плотной» системы взаимосвязей между показателями смысловой сферы и составляющими обоих конструктов на каждом этапе их взаимодействия.

Получено экспериментальное подтверждение нескольких теоретических положений экофасилитационного подхода П. В. Лушина: толерантность к неопределенности в кризисные периоды развития идентичности является инстанцией, обеспечивающей наличие феномена «парадоксального контроля»; смысловое поле выступает в качестве ресурса формирования идентичности; внутри содержательного наполнения достигнутой идентичности возникают кризисные явления, связанные с постепенной утратой смысловых оснований собственного существования.

Разработан, теоретически обоснован и апробирован психодиагностический комплекс, направленный на изучение феноменов толерантности к неопределенности и статусов идентичности. Получены эмпирические данные применения адаптированных методик измерения обоих феноменов на контингенте украинских испытуемых.

Проведена успешная апробация авторской тренинговой программы, направленной на развитие толерантности к неопределенности.

Ключевые слова: толерантность к неопределенности, развитие идентичности личности, экофасилитационный подход, личностное изменение.

SUMMARY

Gusev A. I. Tolerance of ambiguity as a factor of the identity of personality development. - Manuscript.

The dissertation for the scientific degree of Candidate of psychological science in speciality 19.00.01 - General Psychology and History of Psychology. - Southern Ukrainian National Pedagogical University by K. D. Ushinsky, Odessa, 2009.

The main goal of the dissertation is an exploration of influence of tolerance of ambiguity for a process of the identity of personality development.

The work exposes general psychological substance of tolerance of ambiguity as an integral description of personality and elaborates the theoretical sample of process

of the identity development, which unites views of ecofacilitation, activity sense and psychodynamic approach.

It is theoretically grounded and empirically proved, that tolerance of ambiguity is a factor of the identity of personality development. It is shown, that the meaning sphere of a personality is dynamic involved in process of interaction between tolerance of ambiguity and identity development. The facts about alteration dynamics and specific character of correlation of tolerance of ambiguity and identity in different stages of its development were obtained.

The authorial sample of measuring of tolerance of ambiguity and identity was worked and tested. The successful approval of the training, directing tolerance of ambiguity development was put into practice.

Key words: tolerance of ambiguity, identity of personality development, ecofacilitation approach, alteration of personality.